

O‘ZBEK TILIDA INKORNING PREFIKSLAR VA SO‘ZLAR YORDAMIDA IFODALANISHI: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Toshxonov Lochinbek Tursunboyevich

Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti,

Xorijiy tillar kafedrası katta o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida inkorning prefikslar va mustaqil so‘zlar yordamida ifodalanishi hamda ularning zamonaviy lingvistikadagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot davomida “no-”, “be-”, “-siz” kabi affikslar va “yo‘q”, “emas”, “hech”, “na” singari leksik birliklarning grammatik, semantik va pragmatik xususiyatlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, inkorning kognitiv va kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan dolzarbligi, xalqaro so‘zlarning ta’siri hamda ironik-pragmatik qo‘llanish xususiyatlari tahlil etilgan. Maqolada o‘zbek tilidagi inkorning boshqa turkiy tillardagi negatsiya shakllari bilan qiyosiy jihatlari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: inkor, prefiks, leksik inkor, semantika, pragmatika, kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistikasi, o‘zbek tili.

ВЫРАЖЕНИЕ ОТРИЦАНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ С ПОМОЩЬЮ ПРЕФИКСОВ И СЛОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Тошхонов Лочинбек Турсунбоевич

Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологий,

Старший преподаватель кафедры иностранных языков, к.филол.н. (PhD)

Аннотация. В статье рассматриваются способы выражения отрицания в узбекском языке с помощью префиксов и самостоятельных слов, а также их место в современной лингвистике. Анализируются аффиксы «no-», «be-», «-siz» и лексические единицы «yo‘q», «emas», «hech», «na» с точки зрения грамматики, семантики и прагматики. Особое внимание уделяется когнитивному и компьютерно-лингвистическому аспектам отрицания, влиянию международной лексики и прагматике иронического употребления.

В работе также приведено сравнение узбекских форм отрицания с соответствующими конструкциями в других тюркских языках.

Ключевые слова: отрицание, префикс, лексическое отрицание, семантика, прагматика, когнитивная лингвистика, компьютерная лингвистика, узбекский язык.

NEGATION IN THE UZBEK LANGUAGE EXPRESSED THROUGH PREFIXES AND WORDS: MODERN APPROACHES

Toshhonov Lochinbek Tursunboyevich

Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnologies,

Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages, PhD in Philology

lochin@inbox.ru

Annotation. This article analyses the expression of negation in the Uzbek language through prefixes and independent lexical items, and explores their role in modern linguistics. Particular attention is paid to affixes such as “no-”, “be-”, “-siz” and lexical units such as “yo‘q”, “emas”, “hech”, and “na”, considering their grammatical, semantic, and pragmatic functions. The study also discusses the relevance of negation in cognitive and computational linguistics, the influence of international vocabulary, and the use of negation in ironic-pragmatic contexts. Furthermore, the article highlights comparative aspects of negation in Uzbek with other Turkic languages.

Keywords: negation, prefix, lexical negation, semantics, pragmatics, cognitive linguistics, computational linguistics, Uzbek language.

Tilshunoslik fanida inkor kategoriyasi qadimdan e'tiborni tortib kelayotgan muhim masalalardan biridir. Chunki inkor nutqda voqelikni rad etish, voqea-hodisaning mavjud emasligini ko'rsatish, qarama-qarshi ma'no hosil qilish yoki nutq egasining shaxsiy munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Bu jihatdan inkor faqat grammatik hodisa emas, balki u semantika, pragmatika, mantiq va hatto falsafaga ham bevosita bog'liqdir.

O'zbek tilshunosligida inkor kategoriyasi turli davrlarda alohida mavzu sifatida o'rganib kelingan. Tilshunos olimlar A. G'ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, A. Kononov, A. Hojiyev kabi tadqiqotchilar inkorning turkiy tillardagi umumiy xususiyatlari hamda o'zbek tilidagi maxsus shakllarini izohlaganlar. So'nggi yillarda esa bu masala kognitiv va pragmatik tilshunoslik nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqilmoqda.

Bugungi global davrda til kontaktlari kuchaygani, xalqaro so'zlar faol qo'llanilayotgani, shuningdek, sun'iy intellekt va kompyuter lingvistikasi rivojlanib borayotgani tufayli inkor shakllarini tahlil qilish yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Ayniqsa, prefiksial inkor shakllari rus va ingliz tillarining ta'sirida keng tarqalmoqda. Shu bilan birga, leksik inkor birliklari xalq nutqida, badiiy adabiyotda va publitsistikada turli semantik-pragmatik vazifalarni bajarib kelmoqda.

O'zbek tilida so'z yasash jarayonida prefiks va suffikslarning o'rni katta. Inkor ma'nosini hosil qiluvchi eng asosiy affikslar – “no-”, “be-” va “-siz”dir. Ular yordamida yangi so'z hosil qilinib, mavjud so'zning ma'nosi inkor qilinadi yoki unga qarama-qarshi semantik tus beriladi.

Masalan, “no-” prefiksi ko'pincha xalqaro va abstrakt tushunchalar bilan qo'llanadi: *normal – nonormal, rasmiy – norasmiy, odatiy – noodatiy*. “Be-” esa ko'proq sifat va otlarga qo'shib, yo'qlikni ifodalaydi: *bedarak, bexabar, beqaror*. “-siz” esa mustaqil suffiks sifatida o'zbek tilida juda keng tarqalgan bo'lib, aksariyat sifatlar bilan qarama-qarshi ma'no hosil qiladi: *ma'nosiz, foydasiz, tuzuksiz, ilmsiz*.

Tilshunos N. Mahmudovning qayd etishicha, “-siz” qo'shimchasi o'zbek tilining milliy so'z yasash tizimida eng faol ishlatiladigan inkor shakli hisoblanadi. Chunki bu affiks o'zbek tilining leksik zaxirasida mustaqil va unumli tarzda yangi so'zlar yasash imkonini beradi.

Prefiksali inkorning o'ziga xos jihati shundaki, u ko'proq ilmiy, rasmiy va publitsistik uslublarda faol qo'llanadi. Masalan: *noqonuniy harakatlar, norasmiy uchrashuv, bevosita ta'sir, maqsadsiz faoliyat*.

O'zbek tilida inkor ifodalovchi mustaqil so'zlar juda qadimiy tarixga ega. Ularning eng asosiylari – “yo'q”, “emas”, “hech” va “na”. “Yo'q” mavjudlikni rad etish uchun ishlatiladi: *Pul yo'q, U yo'q, Masala yo'q*. Bu so'z ko'pincha otli gaplarda kesim vazifasida keladi. “Emas” esa sifat va ravishlarni inkor qilishda qo'llanadi: *U yaxshi emas, Bu to'g'ri emas, Ishlar yaxshi emas*. Bu shakl boshqa turkiy tillardan farqli ravishda o'zbek tilida mustaqil so'z sifatida shakllangan. Masalan, qozoq tilida “emec”, turk tilida “değil” ishlatiladi.

“Hech” kuchaytiruvchi vazifada keladi va inkorni umumlashtiradi: *Hech kim kelmadi, Hech narsa qolmadi*. “Na... na” esa parallel konstruksiya orqali umumiy inkor yaratadi: *Na u, na bu, Na o'qiydi, na ishlaydi*. Bu so'zlar nutqda pragmatik maqsadlar uchun ham keng qo'llanadi. Masalan, “*Hech gap emas*” ifodasi salbiy emas, balki ijobiy ma'noda “ahamiyatsiz” degan mazmunda qo'llanadi.

Bugungi kunda inkor kategoriyasi qo'llanilishida bir qator yangi tendensiyalar mavjud. Ulardan birinchisi til kontaktlaridir. Rus va ingliz tillari ta'sirida o'zbek tilida yangi prefiksali inkor shakllari paydo bo'lmoqda: *noformal, nondavlat, noaniq, noreal*. Bular ko'pincha rasmiy nutqda, siyosiy va ijtimoiy terminologiyada uchraydi.

Ikkinchi tendensiya – inkorning pragmatik qo'llanilishidir. Inkor har doim ham to'g'ridan-to'g'ri rad etishni bildirmaydi. Ba'zan u yumshatilgan shaklda yoki ironik ma'noda ishlatiladi: *Yomon emas!* aslida ijobiy baho, *Uncha yaxshi emas* esa yumshatilgan salbiy munosabatdir.

Uchinchi muhim jihat – inkorning kompyuter lingvistikasidagi o'rni. Matnlarni avtomatik tahlil qilish, sun'iy intellekt va sentiment tahlilda inkor birliklari alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, “yo'q”, “emas”, “hech” kabi so'zlar algoritmlarda salbiy kayfiyat indikatorlari sifatida belgilanadi. Shu sababli

ularni to'g'ri aniqlash mashina tarjimasini, matnni qayta ishlash va ijtimoiy tarmoqlarda kayfiyat monitoringida muhim hisoblanadi.

Turkiy tillar tizimida inkor shakllari umumiy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ayrim o'ziga xos farqlar mavjud. Masalan, turk tilida inkor asosan "değil" va fe'l negatsiyasi "-me/-ma" yordamida ifodalanadi: *gitmek* – *gitmemek* (bormoq – bormaslik). Qozoq tilida esa "емес" va "жоқ" shakllari qo'llanadi. O'zbek tilida esa "emas" mustaqil so'z sifatida ishlatilishi tilning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Prefiksali inkor esa boshqa turkiy tillarda ko'p uchramaydi. Bu, asosan, o'zbek tiliga rus va g'arb tillaridan o'tgan xalqaro so'zlar orqali kirib kelgan. Shu jihatdan o'zbek tili turkiy tillar orasida inkorning morfologik shakllari bo'yicha nisbatan boyroqdir.

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan inkor inson ongida "mavjudlik – nomavjudlik" oppozitsiyasi asosida shakllanadi. Har qanday tushuncha qarama-qarshiligi orqali idrok qilinadi. Masalan, "yaxshi" tushunchasini anglash uchun "yomon" tushunchasi ham mavjud bo'lishi kerak. Shunday ekan, inkor tilning konseptual tizimida qarama-qarshilikni shakllantirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pragmatik jihatdan esa inkor ko'pincha nutqiy vaziyatga bog'liq holda turlicha ma'no kasb etadi. Bir xil shakl ijobiy yoki salbiy kayfiyatda qo'llanishi mumkin. Masalan, "Yomon emas" ifodasi ijobiy, "Uncha yaxshi emas" esa salbiy ma'noni bildiradi. Bu holat inkorning kommunikativ kuchini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tilida inkor ikki asosiy yo'l bilan ifodalanadi: morfologik (prefiks va qo'shimchalar yordamida) va leksik (mustaqil so'zlar yordamida). Prefiksali inkor ko'proq rasmiy va ilmiy uslubda uchrasa, leksik inkor xalq nutqida, badiiy asarlarda va kundalik muloqotda keng qo'llanadi. Zamonaviy lingvistika ushbu shakllarni nafaqat grammatik darajada, balki semantika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi

nuqtayi nazaridan ham tadqiq etmoqda. Bu esa inkor kategoriyasining bugungi kundagi dolzarbligini yana-da kuchaytirmoqda.

O'zbek tili uchun inkor kategoriyasini chuqur o'rganish ikki jihatdan muhim: birinchidan, bu tilning milliy grammatik xususiyatlarini ochib beradi; ikkinchidan, zamonaviy kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt va avtomatik tarjima jarayonlarida muhim amaliy ahamiyatga ega. Shunday qilib, inkor kategoriyasi o'zbek tilida nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy kommunikatsiya va texnologik jarayonlar uchun ham zaruriy hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Horn, Laurence R. A Natural History of Negation. University of Chicago Press, 1989.
2. Sherman, M. A. "Bound to be easier? The negative prefix and sentence comprehension." Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1973.
3. Бобенко А.В. Функционирование комплимента в американском варианте английского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Благовещенск, 2001. – 197 с.
4. Воситов В.А. Жаҳон тилларида полинегативлик ва монологнегативлик муаммоси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2008. – 141 б.
5. Герхелия Г.К. Современная английская фразеология, основанная на отрицании: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 184 с.
6. Голикова Т.И. Взаимодействие просодических средств с языковыми средствами других уровней в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1986. – 21 с.
7. Toshxonov L.T. Forming negation with the prefixes. – Rossiya, «Question of Science and Education», №7(91), 2020. – Б.32–36.
8. Toshxonov L.T. Negation in sentence. – Ufa, «Экспериментальная Наука», 2020. – Б.3.
9. Toshxonov L.T. Формирование отрицания с префиксами. – Rossiya, «Question of Science and Education», №15(99), 2020. – Б.58–64.

10. Toshxonov L.T. Statistical analysis of negative prefixes in Uzbek and English prose. – Ufa: OMEGA SCIENCE, 2020. – Б.150–153.
11. Toshxonov L.T. Expression of the syntax of “Not”. – Rossiya, «Экономика и социум», №11(78), 2020. – Б.363–369.
12. Toshxonov L.T. Badiiy matnda inkorni ifodalashning lingvistik vositalari. – Rossiya, «Экономика и социум», №10(89), 2021. – Б.5.